

Ш. Шәкенова Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетіні, Астана қ., Қазақстан
e-mail: sh.shakenova12@gmail.com

ЦИФРЛЫҚ ТЕХНОЛОГИЯЛАРДЫҢ ДАМУ КЕЗЕҢІНДЕГІ МЕДИАСАУАТТЫЛЫҚ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Қарқынды цифрлық дамудың арқасында адамдардың ақпараттық технологияларға, ғаламторға, әлеуметтік желілерге еркін қолжетімділігі түрлі ақпараттарды тұтыну еркіндігіне әкеліп отырғаны белгілі. Бұл өз кезегінде ақпарат ағынына, оны өндіру және таратудың еркіндігіне де әкеліп отыр. Яғни, қазіргі таңда журналистер мен медиа ұйымдар ғана емес, кез-келген қолында гаджеті бар адам өзінің контентін құрып, ақпарат беру мүмкіндігіне ие болуы тексерілмеген, сенімсіз, жалған ақпараттардың ағынын арттыруда. Бұл ғылыми жұмыстың мақсаты мен бағыты бүгінгі цифрлық ғасырда ақпараттың сенімді не сенімсіз екенін, ақ-қарасын ажырата білудің маңыздылығына тоқталу және оған қол жеткізу жолдарын талқылау. Себебі, фейк ньюс, дезинформация мен манипуляцияға құрылған ақпарат адамның санасына, әлеуметтік-экономикалық, моральдық жағдайына кері әсер етіп, тіпті мемлекеттік деңгейде ол елдің саяси-әлеуметтік жағдайына, тұтастығына, ақпараттық қауіпсіздігіне де нұқсан келтіруі мүмкін. Ғылыми жұмыста отандық және әлемдік ғалымдардың зерттеу жұмысы талқыланып, еліміздегі медиасауаттылық деңгейіне жасалған жұмыстарға шолу жасалынды. Зерттеудің ғылыми және тәжірибелік маңызы коммуникация түрлері, әлеуметтік желілердің қарқынды дамуымен қатар жалған ақпараттардың дені артқандығын дәлелдеу, халықтың ақпараттық, медиа сауаттылық деңгейін саралау, әсіресе жастардың жалған ақпаратты жетегінде болмауын талқылай отырып, одан шығу жолдарын қарастыру. Мақалада медиасауаттылық жалған ақпараттарға, манипуляцияға төтеп берудің бірден бір жолы ретінде қарастырылып, теориялық және тәжірибелік шолу жасалып, аталған ұғымға қатысты шетелдік және отандық авторлардың ғылыми жұмыстары сарапталып, еліміздегі медиасауаттылық деңгейіне жүргізілген зерттеуге талдау жасалды.

Түйін сөздер: медиасауаттылық, фейк ньюс, дезинформация, ақпараттық технологиялар, жалған ақпарат, фактчекинг.

Sh. Shakenova

L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan
e-mail: sh.shakenova12@gmail.com

Media literacy issues in digital advancement period

Information technology has a lot of prospects thanks to the quick growth of digital technology, particularly with regard to free Internet social network access. As a result, there is now a free flow of knowledge and freedom in its creation and dissemination. This implies that anyone with a device can now produce their own content and disseminate information, in addition to journalists and media outlets. And as a result, there is now more unsubstantiated, erroneous, and inconsistent material available. As a result, being able to recognise bogus information has become increasingly crucial in the current digital age. In addition to having a detrimental effect on people's consciousness, socioeconomic status, and moral fibre, fake news can compromise the integrity of the nation's political and social fabric as well as information security. Scientists from all around the world suggest media literacy as one of the special strategies to buck this tendency in this instance. There are efforts underway to prevent people especially youth from being misled by misleading information by raising the population's level of media and information literacy. This study looks at media literacy as a means of fending off misinformation and manipulation. It offers a theoretical and practical overview, evaluates scientific writings by both domestic and foreign writers, and assesses the degree of media literacy of the population in the country.

Key words: media literacy, fake news, disinformation, misinformation, information technology, false information, fact-checking.

Ш. Шакенова

Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, г. Астана, Казахстан
e-mail: sh.shakenova12@gmail.com

Проблемы медиаграмотности в развитии цифровых технологий

Быстрый темп развития цифровых технологий предоставил множество возможностей к информационным технологиям, особенно дал свободный доступ интернету к социальным сетям что, в свою очередь, привело к интенсивному потоку информации, свободе ее производства и распространения. Это значит, что сегодня не только журналисты и медийные организации, но и любой человек, обладающий гаджетом, может создавать собственный контент и предоставлять информацию. Как следствие, увеличился поток непроверенной, недостоверной и ложной информации. Цель и научная идея этой работы в сегодняшнюю цифровую эпоху показать важности навыков разграничения достоверной и фейковой информации среди граждан и обсуждать уровень медиаграмотности населения. Фейковые новости, информация, основанная на дезинформации и манипуляциях, оказывают негативное влияние на сознание, социально-экономическое и моральное состояние людей, а на государственном уровне могут нанести вред политическому и социальному состоянию, целостности и информационной безопасности страны.

В научной работе были рассмотрены труды отечественных и зарубежных ученых, приведены примеры и сделан обзор исследовательских работ, посвящённых изучению уровня медиаграмотности в стране. Научная и практическая значимость исследования состоит в доказательстве того факта, что наряду с интенсивным развитием различных видов коммуникаций, социальных сетей, присутствует высокий уровень дезинформации. Чтобы снизить уровень ложной информации, необходимо повышать уровень информационной, медийной грамотности населения. В данной исследовательской работе медиаграмотность рассматривается как один из способов противостояния фейковой информации и манипуляциям, делается теоретический и практический обзор, анализируются научные труды зарубежных и отечественных авторов, а также уровень медиаграмотности населения в стране.

Ключевые слова: медиаграмотность, фейковые новости, дезинформация, информационные технологии, ложная информация, проверка фактов.

Кіріспе

Ғаламтор мен цифрлық технологиялардың қарқынды дамуы әр елдің әлеуметтік-экономикалық, қоғамдық-саяси өміріне өзгерістер әкеліп отырғаны белгілі. Жаңа технологиялық шешімдер ақпарат саласының, бұқаралық коммуникациялық құралдарын трансформацияға ұшыратуда. Ғаламтор және әлеуметтік желілер бұған дейін алынбас қамалдай болып келген шекараларды жойып, әлемді біртұтас «ғаламдық ақпараттық қалашыққа» айналдырды. Қазіргі уақытта адамдар ақпараттық сайттар, форумдар, әлеуметтік желілер және блогтар арқылы әлемде не болып жатқандығынан лезде хабардар болып, жан-жақты ақпарат алатын мүмкіндік туды. Сонымен қатар, тек ақпарат алып қана қоймай, оған қатысты өз ойын қосу, оны тез арада бір-бірімен бөлісу мүмкіндігіне ие болып отыр.

Ақпараттық технологиялардың бұл тенденциясы бірінші кезекте бұқаралық коммуникация құралдарының жұмысына революциялық өзгерістер әкелді. Ол медианың конвергенциялануымен қатар, журналистердің ақпаратты жинау, өңдеу және тарату, ал аудиторияның оны тұты-

ну және қабылдау процестері мен каналдарын да өзгертті. Бұл туралы «Медиалық және ақпараттық сауаттылық» атты оқулығында былай жазылған: «Ғаламтор адам өміріне өзгерістер әкелгенге дейін, қандай да бір ақпарат жинау үшін кітапханаға барып мерзімді басылымдар мен кітаптарды ақтарып, радио немесе телехабарды, фильмдерді көріп шығуға тура келді. Ал аудиохабарлар архивіне баруға мүмкіндік шектеулі еді. Міне, осылайша ақпарат жинауға талай уақыт кететін» (Ахметова, Шорохов, Ниязғұлова, 2015).

Ал, еліміздің тұрғындарының ақпаратқа қолжетімділік мәселесіне келетін болсақ, ол Конституциямызда бекітіліп, арнайы заңда көрсетілген. Конституцияның 20-шы бабының 2-ші тармағында «кез келген азамат ақпаратты еркін ала алады және заңмен тыйым салынбаған кез-келген жолмен тарата алады» деп жазылған. Осыны жүзеге асыру мақсатында 1992 жылдан бастап «БАҚ туралы» және «Ақпаратқа қол жеткізу» заңдары қабылданды. Осылайша, заң азаматтар мен журналистердің ақпаратқа қол жеткізу мен тарату құқықтарын «тыйым салынбағандардың бәрі мүмкін» қағидасы бойынша жүзеге асырып келеді.

Ақпараттық технологиялардың дамуы бұқаралық коммуникация саласына жаңа концепциялар мен бағыттарды әкелуде. Соның бірі – медиасауаттылық мәселесі. Медиасауаттылық бүгінгі таңда медиа тарапынан да, бұқара аудитория тарапынан да көңіл аударуды қажет ететін өзекті бағыттардың бірі. Себебі, қазіргі заманда бұқаралық коммуникация құралдары үшін ақпаратты дайындау және тарату мәселесінде ақпараттың нақтылығы мен шынайылығына баса назар аудару маңызды болса, тұтынушы аудитория үшін толассыз ақпараттар ағынында жалған ақпаратты ажырата білу, тексеру, салыстыру, сенімді ақпараттық ресурс көзін пайдалану сынды дағдыларды талап ететін медиасауаттылық мәселесі үлкен сұраныс туғызуда. Сол себепті, медиасауаттылық мәселесі тек қана журналистерге, ақпараттық құрал мамандарына ғана емес, бұқара халыққа аса қажетті.

Зерттеу жұмысының мақсаты – медиасауаттылықты цифрлық дәуірде жалған ақпараттарға, манипуляцияға төтеп берудің бірден бір жолы ретінде қарастыру, оның теориялық негіздеріне шолу жасау, аталған ұғымға қатысты шетелдік және отандық авторлардың ғылыми жұмыстарын сараптау, медиасауаттылық мәселелеріне қатысты әлемдік және еліміздегі бағыттарды бағамдау, еліміздегі медиасауаттылық деңгейіне жүргізілген зерттеулерге, кейс-стадилерге талдау жасау.

Әдебиетке шолу

Медиа және ақпараттық сауаттылық – ақпарат құралдарының түрлерін және олардың материалдарын қауіпсіз, ақылмен және жауапкершілікпен толық пайдалану мүмкіндігі (Braesel, Karg, 2021:2). Авторлар «медиасауаттылық адамға БАҚ-қа қол жеткізуге, медиа мазмұнын талдауға, жаңа медиа хабарламалар жасауға, бар медиа-контент туралы ойлауға және медиамен әрекет етуге мүмкіндік беретін құзыреттер жиынтығы» деп атап көрсеткен.

Д. Адамс, М. Хэм (2015:11) медиасауаттылықты біз күнделікті теледидардан, жарнамадан, кинодан және цифрлық медиадан қабылдайтын визуалды және ауызша белгілерден жеке түсінікті қалыптастыру қабілеті ретінде қарастырған. Ал, Р. Хоббс (2007:4) «Чтение СМИ: медиаграмотность в старшей школе» атты еңбегінде «медиасауаттылық – әртүрлі формадағы хабарламаларды қабылдау, талдау, бағалау және жеткізу қабілеті» деп атап өткен. Сонымен қатар, медиасауаттылықты, яғни адамдардың кон-

тенттерді тұтыну, талдау, түсіну және бағалау сынды сараптаушылық қабілеттерін олардың қоғамдағы азаматтық жауапкершілігі ретінде қарастыруға болады. International Encyclopedia of the Social and Behavioural Sciences (2001) энциклопедиясында «Медиасауаттылық – адамның белсенді және медиа сауатты, қабілеті дамыған, медиа-мәтіндерін қабылдау, құру, талдау, бағалау, түсіну, қазіргі уақытта бұқаралық ақпарат құралдарының қызметінің әлеуметтік-мәдени және саяси контекстін, медиада код және бейнелеу жүйелері қолданылатынын түсіну, сондай-ақ, өмірінің қоғамда азаматтық жауапкершілікпен байланысты екендігін білу» деп көрсетілген. Яғни, қоғамда азамат медиасауатты болса, ол тек ақпаратты тұтынып қана қоймай, оған талдау жасауға, өзінің шығармашылығын көрсетуге, ол туралы айтылған түрлі ой-пікірлерге баға бере отырып, қорытынды жасайды, осылайша өзінің қоғамдағы ұстанымын көрсете алады.

Сол себепті, қоғамда азаматтар неғұрлым медиасауатты болса, соғұрлым манипуляцияға бой алдырмайтын, түрлі ой-пікірлерге сыни көзқараспен қарай алатын, қоғамда болып жатқан құбылыстарға өзіндік талдау жасай алатын азаматтар қатары көбейеді. Медиасауатты адамға қатысты «Медиалық және ақпараттық сауаттылық» (Ахметова, Шорохов, Ниязғұлова, 2015:5) атты еңбектің авторлары мынандай анықтама береді: «адам мемлекеттік механизм жүйесіндегі жай бір бұранда емес, көзі ашық, көкірегі ояу, сан алуан ақпараттарды ала отырып, дұрыс шешім шығара алатын қабілетті толыққанды тұлға». Сондай-ақ, авторлар өз тұжырымдарын «медиалық және ақпараттық сауаттылық – қоғамдық қауымдастыққа қатыстылық сезімін қалыптастырады, қоғамдық диалогтарды қолдау және өмір бойы оқып-тоқуға қатысуға мүмкіндік жасайды» деп бекіткен. Авторлардың ойына сенсек, медиа және ақпараттық сауаттылық бір-бірімен тығыз байланысты біртұтас жүйе, ақпараттық сауаттылық ұғымы кең ауқымды қамтиды және оған медиалық сауаттылықты да енгізуге болады.

Кейбір адамдар сенімсіз ақпараттар ағынынан қорғану үшін ресми ақпарат көздеріне, сенімді жаңалық тарататын телеарналар, парақшаларға және сайттарды қарайды. Біреулер жаңалықты тек әлеуметтік желілерден, түрлі пабликтерден оқығанды жөн көреді. Сол себепті, бүгінгі таңда жалған ақпараттарға төтеп берудің тиімді тәсілі – медиасауаттылық. Бұл туралы шетелдік авторлардың бірқатары төмендегідей ой түйген: Жалған жаңалықтар контекстінде, ме-

диасауаттылық біліммен қарулану және жалған жаңалықтарға қарсы тұру немесе сыни тұрғыдан интерпретациялау дағдылары және адамдарды жалған жаңалықтардың кез келген зиянды әсеріне қарсы «екпе» салғанмен бірдей (Jeong, Cho, & Hwang, 2012:8). Сонымен қатар, коммуникация саласын зерттеуші У. Джеймс Поттер (2019:4) медиасауаттылық перспективасы қызықты және әртүрлі хабарламаларды зерттеуге мүмкіндік беретінін, сондай-ақ, ондай адамда ақпаратты тұтынуда таңдау көбірек болатынын айтады. Осылайша, оқырмандар көптеген ақпараттардың өздері үшін қызық немесе пайдалы емес екенін аңғаратындығын айтады.

Нәтиже және талдау

Ғылыми еңбектер мен зерттеу нәтижесі көрсеткендей, қазіргі ақпараттық технология дамыған кезеңде медиасауаттылықты арттыру заман талабы. Ол медиа ұйымдардың кез-келген ақпаратты таратарда оның шынайылығын толыққанды тексеру, саралау және өзге ақпарат көздерінде тараған ақпараттарды бөліспес бұрын фактчек жүргізу мәселесін қолға алуы болса, жекелеген азаматтардан үшін, сенімді ресми ақпарат көздерін пайдалану, манипуляцияға және эмоцияға құрылған ақпаратты ажырату, ақпарат көзін тексеру мен сенімсіз ақпаратпен бөліспеу сынды қабілеттерді меңгеруі талап етіледі. Ол үшін медиасауаттылықты мектептерден бастап, жекелеген ұйымдардың медиасауаттылық курстарын ұйымдастыру жұмысы алдыға шығады. Кейінгі жылдары Қазақстанда осы мәселе жан-жақты зерттеліп, мәселені шешу жолы қарастырылуда. 2022 жылғы, AstanaMediaWeek дәстүрлі халықаралық форумында ҚР Ақпарат және қоғамдық даму министрі Д.Қыдырәлі Қазақстанда медиасауаттылықты арттыруға арналған мектептер ашылатынын айтты: «Фейк ньюсті аудиторияны сенімді ақпаратты тани білуге машықтандыру арқылы ғана азайта аламыз деп ойлаймын. Осындай кезде ойымызға дезинформациямен күресудің бір жолы ретінде аудиторияны жалған мен шын ақпараттың ара жігін ажыратуға үйрету, яғни медиасауаттылық ұғымын ұлғайту дұрыс деп санаймыз. Жеке медиа, инфлюенсер не редакциялар сөз жауапкершілігін, ақпараттың алдындағы, оның салдарынан болатын салмақты сезінуге тиіс. Бұл орайда, медиа мектептерін ашу, оның ішінде медиасауаттылық бойынша білім беру – біздің тікелей міндетіміз», (Bugin.kz). Одан бөлек елімізде соңғы жылдары медиасауаттылық мәселесіне аса мән беріліп, құзыр-

лы мекемелер қоғамдық қор, ұйымдарға түрлі гранттар бөлуді қолға алса, Internews, MediaNet сияқты халықаралық ұйымдар осы мәселені жан-жақты зерттеп, статистикалық мәлімет жариялап, оқулықтар мен методикалар даярлап шығаруда.

Кейінгі кезде елімізде цифрлы технологияны жетік меңгерген жастар арасында медиасауаттылық дағдыларын қалыптастыру аса маңызды бағыттың бірі болып отыр, әсіресе, оны мектептен бастап оқыту мәселесі жиі көтерілуде. Себебі, жастар арасында кибербуллинг, жалған ақпараттың құрбаны болу фактілері жиілеуде. Ол көбінесе, жастардың әлеуметтік желілерде еркін тіркелу және пайдалану мүмкіндігіне ие болғанымен, оны сапалы ақпараттар ғана алуға және қауіпсіз мақсатта қолдана алмай отырғандығы салдарынан деуге болады. Олар әлеуметтік желілерде “қарша борап” келіп жатқан сан түрлі ақпарат ағынынан қорғалмай, оның сенімді сенімсіз екендігіне көз жеткізбей, дереккөздерін тексермей, ақпаратты кеңінен талқылау және бір-біріне тарату, өздерінің жеке деректерін сақтамауы кесірінен олардың фото-видеоларын әртүрлі мақсатта пайдалану, бір-бірін кибербуллингке ұшырату фактілері кеңінен орын алып отыр.

Медиасауаттылықты мектептен бастап оқыту мәселесін шетелдік ғалымдар да қолдауда: медиасауаттылық реактивті ресурстарға (мысалы, фактчекинг және ақпаратты нақтылау құралдары) және негізінен құзыреттерге бағытталған шағын ауқымды жобаларға қарағанда мектептерде міндетті пән ретінде қабылданып, динамикалық сауаттылық бойынша білім беру бағдарламасына енгізілсе, жастарды «бұрмаланған ақпараттарды» дәл анықтап, оларға қарсы тұруға үйретуге болатыны ғылыми түрде дәлелденген (Wardle and Derekhshan, 2017:12). Rushko (2018:3) оны біріншісі метафоралық түрде «балық берсе», екіншісі «балық аулауға үйрету» деп сипаттайды. Балама ұқсастықты пайдалану үшін біріншісі иммундық жүйені күшейтсе, екіншісі инфекцияны емдейді, деп атап өтеді автор.

Еуропалық Одақ медиасауаттылық бойынша білім беру үрдісін «медиасауаттылық бойынша оқытушылар мен мүдделі тараптар өздерінің озық тәжірибелерін сыныптағы эмпирикалық зерттеулер түрінде бекітуі және теория мен педагогикалық тәжірибе, білім беру, саясаттағы тұжырымдамалық негіздеу және ақпарат арасындағы тұрақты үзілістерді шешу үшін шұғыл, бірақ тұрақты қажеттілік» деп атап өтеді McDougall et al. (2018:5).

Орта Азия елдерінде ақпараттық сауаттылық мәселесі бірқатар зерттеуші ғалымдардың жұмысына арқау болды. Соның бірі И.В.Задорин және А.В.Сапонова 2020 жылы жүргізген Орталық Азия елдеріндегі медиасауаттылық индекстерінің салыстырмалы талдауы. Авторлар зерттеу нысаны ретінде Қазақстан, Тәжікстан және Өзбекстан елдерін алған. Олар медиа-

сауаттылықтың жалпы сипаттамасы бөлімінде «фейк жаңалықтар» және «ақпараттық соғыс», «компроматтық дәлелдер» сияқты терминдер көбінесе саяси оқиғалармен байланысты екенін айтқан. Бір қызығы, зерттеу нәтижесінен көршілес Қазақстан мен Өзбекстан халқының төменде келтірілген терминдерді білетіндер мен білмейтіндер арасында айтарлықтай алшақтық бар:

1-кесте – И.В.Задорин және А.В.Сапонова 2020 жылы жүргізген Орталық Азия елдеріндегі медиасауаттылық индекстерінің салыстырмалы талдауы.

Таблица 2.1. Ответ на вопрос: «Знаете ли вы такие понятия как...?»

Варианты ответов	Казахстан	Таджикистан	Узбекистан
Компьютерные вирусы			
Знаю	70%	71%	52%
Что-то слышал	20%	9%	12%
Не знаю	10%	19%	35%
Сетевая зависимость			
Знаю	56%	28%	33%
Что-то слышал	28%	18%	9%
Не знаю	17%	53%	59%
Информационная война			
Знаю	43%	28%	25%
Что-то слышал	29%	19%	9%
Не знаю	27%	53%	66%
Фейк-news			
Знаю	37%	16%	28%
Что-то слышал	31%	16%	8%
Не знаю	32%	68%	64%
Компромат			
Знаю	61%	17%	18%
Что-то слышал	27%	22%	10%
Не знаю	12%	61%	72%
Плагиат			
Знаю	61%	25%	9%
Что-то слышал	27%	20%	9%
Не знаю	12%	55%	81%

Авторлар «Телебағдарламаларды көргенде, радио тыңдаған кезде, газеттер мен журналдарды оқығанда сіз қаншалықты жиі алданып қалдыңыз – олар сізге әдейі жалған, тексерілмеген ақпарат берді немесе белгілі бір көзқарасты таңуға тырысты» деген сұрақ қою арқылы респонденттердің БАҚ-тан алған ақпаратты қабылдауының сыни деңгейін анықтауға тырысқан. Нәтижесінде мынандай жауаптар алынған:

Қазақстандықтардың күмән тудыратын ақпаратты тексеруге және нақтылауға (35%) уақыт аз жұмсайтындығын, ал өзбекстандықтар кері-

сінше бұл мәселеге (82%) баса назар аударатындығын байқауға болады.

Зерттелген басқа елдермен салыстырғанда Өзбекстан халықтың әлеуметтік желілерді аз қолдануымен ерекшеленеді. Бұл елде Telegram мессенджері ең үлкен жеке байланыс арнасы болып табылады [51,8% VS 20,2% (Instagram), 11,8% (Facebook)]. Ал Қазақстан желілік коммуникациялар бойынша бірінші орында – халықтың 9,5%-ы ғана әлеуметтік желілерді/мессенджерлерді пайдаланбайды, басқа елдерде бұл көрсеткіш анағұрлым жоғары – Тәжікстан (35,1%), Өзбекстан (43,1 %).

2-кесте – И.В.Задорин және А.В.Сапонова 2020 жылы жүргізген Орталық Азия елдеріндегі медиасауаттылық индекстерінің салыстырмалы талдауы.

Ответ на вопрос:

«Скажите, как часто при просмотре телепередач, прослушивании радио, чтении газет и журналов у вас складывалось ощущение, что вас обманывают – дают заведомо ложную, непроверенную информацию или пытаются навязать вам определенную точку зрения?»

Варианты ответов	Казахстан	Таджикистан	Узбекистан
Часто и очень часто	38%	18%	11%
Редко и очень редко, никогда	35%	69%	82%
Затрудняюсь ответить	27%	13%	6%

Қорыта келгенде, елімізде цифрлық дамудың қарқындылығы нәтижесінде, интернет пен әлеуметтік желілердің қолжетімділігінің арқасында қазақстандықтардың 9,5%-ы ғана әлеуметтік желілерді/мессенджерлерді пайдаланбайтындығын байқауға болады. Зерттеу нәтижесі көрсеткендей өкінішке орай, қазақстандықтардың күмән тудыратын ақпаратты тексеруге және нақтылауға аз уақыт жұмсайды екен, ал өзбекстандықтар керісінше бұл мәселеге баса назар аударады. Бұл елімізде халықтың цифрлық сауаты артып, жаңа технологияны еркін пайдаланатынын көрсеткенімен, мәселенің екінші жағы – медиасауаттылыққа аса мән бермей отырғанын байқатады.

Сондай-ақ, European Neighbourhood Council (ENC), Internews Europe Еуропалық Одақтың қолдауымен 2023 жылы “Медиапотребление и дезинформация в Центральной Азии: количественная и качественная оценка в контексте геополитики” деген инфографикалық жинағын жариялаған. Онда Орта Азия елдерінде медиа өнімдерді пайдалану және дезинформация мәселелеріне сапалық және сандық зерттеулер жүргізілген. Зерттеудің нысаны ретінде жастар, егде жастағылар және тілді меңгеру деңгейі бойынша азаматтар алынған.

Зерттеу нәтижесі бойынша зерттелген елдер арасында негізгі ақпаратты алу арналары мен құрылғысы ретінде – ұлттық телеканалдар 56%-ды құраса, респонденттердің 50%-ы әлеуметтік желілер арқылы алатындығын көрсеткен. Теледидарды көру көрсеткіші бойынша 55-тен жоғары жастағыларға (79%) қарағанда 18-24 жас аралығындағы жастар теледидарды (39%) өте сирек көретіндігін айтқан. Ал, медиа ұйымдарға және фейк ақпараттарға сену мәселесі бойынша егде жастағылар мен ауыл тұрғындары мемлекеттік БАҚ-қа сенетіндігін көрсетсе, ал қала тұрғындары бұл ақпарат көзіне сене бермейтіндігін біл-

дірген (Вестербай, Джураев, Маразис, 2023:5).

Осылайша, зерттеушілер бірқатар қорытынды жасаған: 1) интернеттің қарқынды дамуы Орталық Азияда медиакеністікті өзгертті: жаңалық таратудың балама көздерінің пайда болуы (әлеуметтік желілер, блогерлер, тәуелсіз онлайн ақпараттық агенттіктер) мемлекеттік телеарналардың үстемдігін бұзды; 2) онлайн БАҚ-тың рөлі артқан сайын ол контент жасау үдерісіне әсер етуде: фейк ақпараттар көбінесе осы онлайн ақпарат көздері арқылы тарайды; 3) халықтың әртүрлі топтары дезинформация нысанына айналады: үлкен буын кісілерге ақпаратты қайта тексеру қиындық тудырады, ал жастар оны тексеріп жатқылары келмейді, себебі, оларды саясат қызықтырмайды. Ауыл тұрғындарының медиасауаттылығы төмен болып келеді, соның кесірінен олар дезинформацияның нысанына оңай айналады; 4) Орталық Азия елдерінің жергілікті тілінің рөлі бұқаралық ақпарат құралдарында артып келеді: үкіметтің баса назар аударуының арқасында және орыс тілінде сөйлейтіндерің саны азаюынан әр елдің мемлекеттік тілдегі БАҚ-тың көбею тенденциясын арттырып отыр.

Медиасауаттылық нені оқытып, қандай дағдыларды қалыптастыруы мәселесіне келетін болсақ, курстар, тренингтер мен оқу-әдістемелік материалдар мына бағыттарды қамтуы қажет: ақпарат деген не, оның қоғамдағы функциясы не? ақпараттың түрлері қандай болады? ақпаратты кім тарата алады? Оның қоғам алдындағы жауапкершілігі қандай?; ақпаратты тұтытудағы мақсатым қандай?; ол ақпараттың артында не тұр, ол нені меңзейді?; ақпараттың дереккөзі сенімді ме жоқ па?; оны қалай оңай әрі жылдам верификациялауға болады; сыни ойлау деген не, мұндай дағдыны неге дамыту қажет және ол ақпаратқа қатысты қандай қауіп-қатерді еңсеруге көмектеседі; фактіні пікірден, фейк пен манипу-

ляцияны ресми, шынайы ақпараттан, жарнаманы үгіт-насихаттан қалай ажырату керек; «ғадауат тілі» (хейт спич), стереотиптер, клип-пайым деген не екенін түсіну; алаяқтардың құрбаны болмау, кибербуллингке ұшырамас үшін әлеуметтік желілерді қалай пайдалану керек; дербес парақшалардағы жеке деректерді қорғау жүйелерін талқылау; сенімді ақпарат көздеріне сүйену, ақпаратты дүниетанымын кеңейтуге, жаңа білім алуға, коммуникация мүмкіндіктерін кеңейтуге дұрыс қолдануды үйрену.

Жалпы айтқанда, медиасауаттылық арқылы ақпараттың не екендігін, неге әсер еткендігін, маңызды, сенімді ақпараттың, «қоқыс ақпарат», фейк және манипуляцияға негізделген ақпараттың қауіп-қатері қандай, мәтін ақпаратты қалай тексеруге болады, визуал ақпаратты (фото, видео, инфографика, т.с.с.) тексеруде қандай қарапайым әдісті қолдануға болады, геолокацияны анықтау құралдарымен қалай жұмыс істеуге болады деген көптеген сауалға жауап бере отырып, осы бағыттағы бірқатар дағды мен біліктілікті қалыптастыра аламыз.

Сонымен қатар, медиасауаттылықты арттырудың бір жолы фактчекинг қабілеті мен құралын үйрену. Оны білу тек журналистерге ғана емес, жекелеген азаматтарға да артықтық етпейді. «Фактчекинг» термині Қазақстанның медиа және ақпараттық кеңістіктігіне 2017 жылы ғана енді. Ол ағылшын тілінен аударғанда «фактілерді тексеру» дегенді білдіреді. Бүгінгі күні фактчекинг ақпараттық соғысқа қарсы насихат «қорғанысының» форпостына (бекінісіне) айналып отыр.

Қазіргідей қарқынды ақпараттық даму кезеңінде фактчекингті дамыту аса маңызды. «Белгілі бір жағдайға байланысты әр адамда әр түрлі пікір қалыптасатыны рас, алайда нақты фактілер қоғамда дау тудырмайды. Сол себепті де факті тек қана бекітілмеуі керек, ол тексерілгеннен кейін қайта тексеріліп ұсынылуы қажет», - дейді сарапшы ғалымдар А.Ж. Шайкенова мен Т.А. Морозова. Олар «фактчекингтің мүмкіндігі мол екенін, себебі фактчекингпен айналысатын басылымдардың қоғамдық ықпалы зор, олардың зерттеулеріне сенім артылады әрі мәліметтерінен дәйексөз алуға болатынын» айтады (Шайкенова, Морозова, 2019:2).

Сонымен қатар, фактчекинг – саясаткерлерді өз бақылауына ала алатын басты құрал. Сол себепті, бұл жүйе барлық ақпарат қолданушыларына аса қажет. Бүгінде бір ғана Қазақстанда емес, көптеген әлем елдерінде өршіп тұрған мәселе – көптеген белгілі саяси тұлғалардың

сайлауалды үгіт-насихат жұмысын жүргізгенде өтірік пен популизмді қалыпты жағдайға айналдыруы. Олардың өзекті әлеуметтік жәйттар төңірегіндегі ұраны мен уәделері популизм мен манипуляцияға құрылады. Мәселен, жалған фактілерді анықтау мақсатында украиналық медиа кеңістікте пайда болған бірнеше фактчекинг ресурсының мамандары мол көлемдегі өтірікті көріп, саяси қызметкерлердің ауызша айла-шарғыларына кез болған. Бір жыл ішінде украиналық фактчекерлер билік басындағылардың 1000-ға жуық мәлімдемесін сараптап үлгерген. Мәлімдемелердің шамамен 55%-ында ақиқатқа сай емес дерек көрсетілген және «өтірік» деген үкіммен таңбаланған, 25%-ы – «жартылай шындық», тек 20%-ы ғана «шындық» болып шыққан (Шайкенова, Морозова, 2019:3).

Қорытынды

Қорыта келгенде, ақпарат ұғымы өміріміздің ажырамас бір бөлігі және қазіргі цифрлы технологияның қарқынды даму заманымызда қандай да бір ақпаратты, деректі алудың шегі жоқ. Цифрлық дәуір мұндай шекараларды жойып, дүниежүзілік ақпарат әлемінде біте қайнасып, өмір сүруді қарапайым, оңай, әрі ыңғайлы етті.

Ақпарат – дүниені танудың, жаңа білім алудың, анализ жасаудың шешуші элементі. Қоршаған ортадан ақпарат алып, игере білу, кейін түрлендіріп, жүйелеп, біріктіріп, жинастырып, тарата білу өткен кезеңдерде жаһанның өркениет процестерін қалыптастыруда де-факто шешуші рөл атқарды. Ақпарат пен адам тарихындағы жаңа бір кезең – медианы бүгінде бізге жақсы таныс күйінде ойлап табу болды (Гороховский, 2021:6).

Ғалымдар мен сарапшылар цифрлы, ақпараттық технологиялардың қарқынды дамуы бір жағынан халықтың цифрлы сауатын ашуға үлкен мүмкіндік болғанымен, оның адамзатқа төндіретін қаупі бар екендігін де жасырмайды. Ол – медиасауаттылық мәселесі. Тексерілмеген, манипуляцияға және эмоцияға құрылған жалған ақпараттар легі жекелеген азаматтардың әлеуметтік жағдайына, психикасына кері әсер тигізіп қана қоймай, тіпті мемлекеттік деңгейде елдің тұрақты саяси-экономикалық дамуына да қауіп төндіруі мүмкін. Бұл жүйеге бақылау жасау, шектеу қою – тығырықтан шығар жалғыз жол емес. Мемлекет тарапынан бақылаудың болғаны дұрыс, бірақ билік өз әрекеттерімен сөз бостандығына кедергі келтірмеу мәселесі де бар.

Жоғарыдағы зерттеу көрсеткендей елімізде цифрлық дамудың қарқындылығы нәтижесінде, интернет пен әлеуметтік желілердің қолжетімділігінің арқасында қазақстандықтардың 9,5%-ы ғана әлеуметтік желілерді/мессенджерлерді пайдаланбайтындығын байқауға болады. Яғни, тұрғындардың 91%-ы әлеуметтік желілерді еркін қолданады. Бұл цифрлық сананың, сауаттың дамуына жақсы болғанымен, мәселенің екінші жағы – медиасауаттылық мәселесін қозғайды. Әлемдік ғалымдардың медиасауаттылық мәселесінде егде жастағы қарттардың медиасауаттылығын көтеру жағын көп қозғайды. Себебі, егде жастағылар цифрлық технологияны қолданғанымен, ақпаратты қабылдауда өзіндік “сезімталдығы” бар екендігін және зерттеу нәтижесі көрсеткендей үлкен буын кісілерге ақпаратты қайта тексеру қиындық тудыратындығын, ал жастар оны тексеріп жатқылары келмейтіндігін айтқан (Вестербай, Джураев, Маразис, 2023:4). Сондай-ақ, авторлар ауыл тұрғындарының медиасауаттылығы төмен болып келетіндігін, соның кесірінен олар дезинформацияға көп ұшырайтындығын айтқан.

Міне, осыдан кейін ақпараттық, медиасауаттылықты жас балалардан бастап, қарттарға дейін үйрету мәселесі өздігінен алдыға шығады. Медиасауаттылық адамды тек ақпаратты оқып, оны болып жатқан оқиғалармен салыстырумен ғана шектемейді. Оқырман ақпараттың маңыздылығын саралай отырып, ақпараттың соңы қандай жағдайларға әкелетініне де назар аударуы қажет. Ол үшін халықтың ақпаратты тұтынуда сыни ойлау қабілетін арттыру да жаңа дәуірдің өзекті проблемасын айналып отыр. Сыни ойлау – ақпаратты талдауға, жүргізілген анализді пайдаланып тұжырым жасауға, өз пікірімізді қалыптастыруға және естіген-көргеніміздің бәріне сене бермей, өз ұстанымымызда тұруға мүмкіндік беретін шешуші дағдылардың бірі.

Медиасауаттылық мәселесіне келгенде ақпаратты тұтынушы аудиторияның сауаттылығын ғана қарастырмай, сол ақпаратты өндіруші медиа ұйымдардың ақпарат таратудағы жауапкершілігін де айта кеткен жөн. Бұл жайында «Медиалық және ақпараттық сауаттылық» атты еңбектің авторлары «журналист пен редактор алдында ерекше жауапты мақсат тұрады. Ақпаратты таңдау, таразылау, сүзгіден өткізе отырып, бұқараға жариялау. Бұл ақпарат қоғам үшін маңызды болуы шарт және мұнда гендерлік теңдік талаптары, мүмкіндігі шектеулі жандардың құқықтары тапталмайтындай, жергілікті тұрғын-

дардың, этникалық топтардың, қалалық және ауылдық жерлердегі әлеуметтік жағдайы төмен топтардың т.с.с жағдайлары қаралатындай ақпарат болуы керек» деп өткен (Ахметова, Шорохов, Ниязғұлова, 2015:7). Ал, А.Гороховский 2021 жылы жарияланған «Медиа және ақпарат бойынша сауат жөніндегі тренерлерге арналған қиын жастармен жұмыс істеуге қажет әдістеме құралында» ақпараттың жаһандануы, оны кез келген жерден алу мүмкіндігі таралып жатқан деректерді бақылау факторларын, растау стандарттарын, қолданушыларға жалған ақпарат берілген кездегі ақпарат көзінің жауапкершілік өлшемін жойды немесе айтарлықтай төмендетті, деп көрсеткен.

Сондықтан, осындай «ақпарат қоқысына» қарсы тұру үшін медиа білім беру, медиа және ақпарат бойынша сауат, сыни ойлауды дамыту, верификация, фактчекингтің қарапайым дағдыларын үйрету бастамалары мемлекет және азаматтық қоғам тарапынан баса назар аударылып, қолға алынып отыр. Бұл үрдісті насихаттауға халықаралық ұйымдар, әлеуметтік желі басшылары, медиа ұйымдар, ғылыми-зерттеу институттары да қосылды. Айталық, БҰҰ-ның фактілерді тексеретін Verified платформасының іске қосылуы, оны Facebook, Twitter, YouTube, TikTok, Al Jazeera, Deutsche Welle және Euronews қолдауы; Facebook, Twitter, YouTube пен Telegram контентті қатаң бақылайтын, күмәнді хабарламаларды таңбалайтын, фейк ақпараттарды бұғаттап, өшіретін қызмет енгізді; халықаралық донорлар қолдауының арқасында Еуропа және Азия елдерінде мектеп пен жоғары оқу орындары деңгейінде медиасауат бойынша бірқатар бағдарламалар жүзеге асып жатыр, ойын түрінде білім беретін бірқатар платформалар ашылды. Соның бірі АҚШ Мемлекеттік департаменті Демократия, адам құқықтары және еңбек (DRL) бюросының қолдауымен «Білім беру ойындарының (QLEVER+) көмегімен арандатушылыққа және пропагандаға қарсы тұру үшін Орталық Азиядағы осал жастардың мүмкіндіктері мен құқықтарын кеңейту» жобасы іске асып жатыр. Жоба аясында Орталық Азиядағы осал жастардың интернеттегі жалған ақпарат, пропаганда, зорлықшыл радикализм және арандатушылыққа қарсы тұру қабілетін арттыруға арналып отыр. QLEVER.Asia платформасы сыни ойлауды дамытудың инновациялық әдісі ретінде қолданылатын танымдық, көңіл көтерушілік, тақырыптық онлайн-ойындар мен ынталандыру әдістері арқылы медиасауаттылықты арттыруға өз үлесін қосып отыр.

Медиа білім көп болса, ақпаратты саралау, салыстыру мен талдау оңай болады, демек, ондай адамды алдау, оны сендіру, бір іске мәжбүрлеу қиын болады. Сондықтан, қазіргі ақпараттар ағыны заманында халықтың медиасауаттылығын арттыру мәселесі босқа жиі көтеріліп жүрген жоқ, көтеріліп қана қоймай, жоғарыда айтқандай мемлекет тарапынан да, үкіметтік емес ұйымдар, азаматтық қоғам және халықаралық ұйымдар мен институттардың тарапынан нақ-

ты қадам жасалып жатыр. Ол медиатренингтер, курстар, мектеп жасындағыларға арналған оқулықтар мен нұсқаулықтар, ондайн платформалар, куиз ойындар сынды бірқатар жобалар жүзеге асырылуда. Осы бағыттағы зерттеулер мен қолға алатын іс-шара саны артып, еліміздің тұрғындарының манипуляция, жалған ақпарат, дезинформация және мисинформациялардың нысанына айналмай медиасауаты артатынына сенімділікпен қарауға болады.

Әдебиеттер

- Adams Dennis, Hamm Mary Literacy in a Multimedia Age. Christopher-Gordon Publishers, 2015.
 Ахметова Л., Шорохов Д., Ниязғұлова А. Медиалық және ақпараттық сауаттылық, 2015.
 Вестербай С., Джураев Ш., Маразис А. Медиapotребление и дезинформация в Центральной Азии: количественная и качественная оценка в контексте геополитики, 2023.
 Гороховский А. Медиа және ақпарат бойынша сауат жөніндегі тренерлерге арналған қиын жастармен жұмыс істеуге қажет әдістеме құралы. «MediaNet Халықаралық журналистика орталығы» ҚҚ, 2021.
 Задорин И.В., Сапонова А.В. Сравнительный анализ индексов медиаграмотности в странах Центральной Азии, 2020.
 Шайкенова А.Ж., Морозова Т.А. Фактчекинг медиасауаттылықты арттыратын маңызды құрал, 2019.
 Хоббс Р. Чтение СМИ: медиаграмотность в старшей школе, 2007
 Braesel S., Karg T. Media and information literacy: A practical guidebook for trainers, 2021.
 Clayton et al.; Mele et al.; Mihailidis & Viotty. Does media literacy help identification of fake news? Information literacy helps, but other literacies don't, 2017.
 International Encyclopedia of the Social & Behavioural Sciences, 2001.
 McDougall J. Media literacy versus fake news: critical thinking, resilience and civic engagement, 2019.
 Lazer et al., Diffusion of disinformation: how social media users respond to fake news and why, 2018.
 Wardle, Claire and Derakhshan, Hossein. Information Disorder Toward an interdisciplinary framework for research and policy-making. Strasbourg: Council of Europe, 2017
 Potter W. Media Literacy, 2019.
 www.bugin.kz.

Reference

- Adams Dennis, Hamm Mary Literacy in a Multimedia Age. Christopher-Gordon Publishers, 2015.
 Akhmetova L., Shorohov D., Nyazgulova A. (2015) Medialyk jane akparattyk sauattylik [Media and information literacy].
 Vesterbay S., Zhurayev Sh., Marazis A. (2023) Mediapotreblenie i desinformasia v Sentralnoi Azii: kolichestvennaya i kachestvennaya osenka v kontekste geopolitiki [Media consumption and disinformation in Central Asia: A quantitative and qualitative assessment in the context of geopolitics].
 Gorohovski A. (2021) Media jane akparat boyinsha sauat jonindegy trenerlerge arналған қиын жастармен жұмыс істеуге қажет әдістеме құралы [A methodology for media and information literacy trainers for working with troubled youth].
 Zadorin I.V., Sapanova A.V. (2020) Sravnitelny analis indexov mediagramotnosty v stranah Sentralnoi Azii [Comparative analysis of media literacy indices in Central Asian countries].
 Shaikenova A.Zh., Morozova T.A. (2019) Factchecking mediasauattylikty arttıratyn manisdy kural [Factchecking is an important tool for increasing media literacy].
 Hobbs R. Chtenie SMI: mediagramotnost v starshei shkole [Media: media literacy in high school] 2007
 Braesel S., Karg T. (2007) Media and information literacy: A practical guidebook for trainers, 2021.
 Clayton et al.; Mele et al.; Mihailidis & Viotty. Does media literacy help identification of fake news? Information literacy helps, but other literacies don't, 2017.
 International Encyclopedia of the Social & Behavioural Sciences, 2001.
 J.McDougall, 2019. Media literacy versus fake news: critical thinking, resilience and civic engagement.
 Lazer et al., Diffusion of disinformation: how social media users respond to fake news and why, 2018.
 Wardle, Claire and Derakhshan, Hossein. Information Disorder Toward an interdisciplinary framework for research and policy-making. Strasbourg: Council of Europe. 2017
 Potter W. Media Literacy, 2019.
 www.bugin.kz.

Автор туралы мәлімет:

Шәкенова Шынар – Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің докторанты (Қазақстан, Астана қ., e-mail: sh.shakenova12@gmail.com).

Information about author:

Shakenova Shynar – PhD candidate of L.N. Gumilyov Eurasian National University (Kazakhstan, Astana, e-mail: sh.shakenova12@gmail.com).

Келін түсті: 4 тамыз 2024 жыл

Қабылданды: 8 қараша 2024 жыл